

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ХАЛЫҚҚА БІЛІМ БЕРУ
УЎЗІРЛІГІ
НАУАИ МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТЫ

Шет тилдер факультеті

Қазақ тілі және әдебиеті кафедрасы

РЕФЕРАТ

Тақырып: **Сөз мағыналары және олардың заңдары**

Орындаушы: Абдқадирова Аян

Ғылыми жетекші: Айменова Е

Науаи 2013

Жоспар:

1. Сөздің тура және ауыспалы мағынасы.
2. Сөз мағынасы стилистикалық жақтан топтастыру.
3. Семасиологияның заңдары.

Лексикология саласы қазақ тіл білімінің фонетика және грамматика салаларымен тығыз байланыста қарастырылады. Сөздің негізінен екі жағы бар:

1. Сөздердің дыбыстық жағы.
2. Мағыналық жағы.

Сөздердің дыбыстық жағын фонетика саласы, мағынасын семасиология зерттейді.

Лексиканың негізгі қарастыратын объектісі – сөз. Сөз дыбысталу мен мағынаның бірлігінен тұратын тілдік единица. Сондықтан да сөздің өзіне тән мынадай белгілері бар:

1. Сөз белгілі бір дыбыстық құрылымның бірлігінен тұрады.
2. Сөз дыбысталу мен мағынаның бірлігінен тұрады.
3. Сөз грамматикалық жағынан біртұтас тұлғаланған единица.

Сондықтан да сөз тіркесінен де, тұрақты сөз тіркесінен де ажыралады.

4. Сөз өзінің құрамына басқа бір сөзді ендірмеу қасиетімен сипатталады.
5. Сөз белгілі бір сөз табына қатысты болады және соған телінеді.
6. Сөз даяр тұрған тұтас единица ретінде жұмсалады.

Біз жоғарыда сөздің екі жағы болады дедік. Сөздің бойындағы әртүрлі мағыналардың табиғаты бірдей емес. Тарихи тұрғыдан алып қарағанда сөз мағыналары негізгі мағына және туынды мағына деп екі түрге бөлінеді. Мысалы: ер деген сөздің мынадай үш түрлі мағыналық ерекшеліктері бар: 1. Еркек деген мағынада қолданылады. Бұл осы сөздің, негізгі бастапқы мағынасы болып табылады. 2. Күйеу мағынасы. 3. Батыл, батыр деген мағыналары даму барысында кейіннен пайда болған туынды мағыналары. Сондай-ақ сөз мағыналарын тура және келтірінді мағына деп екі топқа бөлуге болады. Мысалы: қараңғы сөздің тура мағынасы еш нәрсені көруге болмайды деген мағына, ал келтірінді мағынасы оқымаған, сауатсыз дегендерді білдіреді.

Сөз мағынасы стилистикалық жақтан да топтастыруға болады:

1. Бейтарап мағына.
2. Стилистикалық бояма мағына.

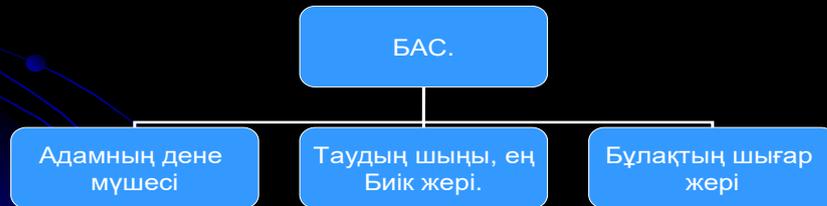
Сөз және мағына.

Табиғат пен қоғамда алуан түрлі заттармен құбылыстар бар. Ол заттар мен құбылыстар жайында адам санасында ұғым пайда болады. Ұғым тилде сөз арқылы аталады. Белгилі бір ұғымға берілген атауды сөз деймиз.

Мысалы: ағаш, тас, диск т.б.

Сөздің көп мағыналығы.

Сөздің екі я оданда көп мағынаға ие болуын сөздің көп мағыналығы яғни полисемия деп аталады. мысалы;

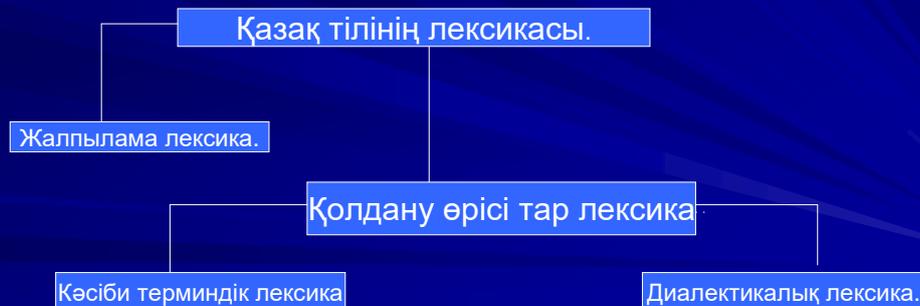

Омоним сөздердің жасалуы.

- Айтылуы, дыбысталуы бірдей бірақ мағыналары бір-бірінен мүлде басқа сөздерді омонимдер деп атаймыз. Мысалы; Ер Тарғын.
- Қара жерге қар жауар, қара заттың түсі
- Қарды көрде, етім көр. қаратпа сөз
- Қар үстіне қан тамар, көр соқыр
- Қанды көрде бетім көр. мола

Сөздердің қолдану өрісі.

- Қазақ тіліндегі сөздердің қолдану өрісі жағына әр түрлө болып келеді. Оны мына кестеден байқаға болады.

Осы стилистикалық бояма мағына терминологиялық және поэтикалық мағына болып өзара екіге бөлінеді. Ғалым В.В. Виноградов-тың сөздің лексикалық мағыналарын төмендегідей бөлуі тіл ғылымында негізге алынып жүр:

1.Сөздің тура немесе номинативті мағынасы. Сөздің заттар мен құбылыстардың және олардың белгілерінің бейнесімен тікелей байланысты лексикалық мағынасы тура немесе номинативті мағына деп аталады. Мысалы: оқу деген етістік кітап деген сөзбен де (кітап оқу), газет деген сөзбен де (газет оқу), жақсы деген сөзбен де (жақсы оқу) тіркесіп, қарым-қатынасқа түсіп қолданыла береді.

2.Фразеологиялық байлаулы мағына. Сөздің тұрақты сөз тіркестерінде көрінетін лексикалық мағынасы фразеологиялық байлаулы мағына деп аталады. Мысалы: судай жаңа-бұл фразеологиялық мағына. Мидай дала, тастай қараңғы т.б.

3.Синтаксистік шартты мағына. Сөздің сөйлемде белгілі бір синтаксистік қызмет атқаруына байланысты туған лексикалық мағынасы синтаксистік шартты мағына деп аталады. Мысалы: ол бір түлкі, шалқар көл т.б. дегенде белгілі бір синтаксистік қызмет атқарады. Сөз мағыналарының әрбір типтік тобы өз ішінен бірнеше түрге бөлінеді. Оны кесте түрінде былайша көрсетуге болады. (Оқулықтағы 88-бетке қаралсын). Тілдің қазіргі қалпы тұрғысынан алып қарастырғанда сөз мағыналарын екі түрге бөліп, топтастыруға болады: оның бірі тура мағына, екіншісі келтірінді мағына.Сөз мағынасы стилистикалық жақтан да ажыратылады. Стилистикалық тұрғыдан алып қарастырғанда, сөз мағыналары бейтарап мағына және стилистикалық бояма мағыналарға саралап топтастыруға болады. Стилистикалық мағына өз ішінде терминологиялық мағына, поэтикалық мағына және т.б. мағыналар болып бөлінеді. Мысалы: қазақ тіліндегі жұрнақ деген сөздің «қалдық» деген мағынасы, стилистикалық тұрғыдан алып қарастырғанда да; бейтарап мағынада да, ал бұл сөздің түбірге жалғанып жаңа мағыналы сөз тудыратын қосымша деген мағынасы терминологиялық мағына.Кеңес тіл білімінде академик В.В.Виноградовтың сөздің лексикалық мағыналарына жасаған классификациясы кең түрде қолданылып жүр. В.В.Виноградов сөздің лексикалық мағыналарының негізгі үш түрлі типін көрсетеді: оның бірі тура немесе номинативті мағына, екіншісі фразеологиялық байлаулы мағына, үшіншісі синтаксистік шартты мағына. Сөздің лексикалық мағыналарының осы аталған түрлерін бір-бірінен ажырата білудің сөздерге мағыналық жақтан талдау жасау

жұмысында, әсіресе лексикографиялық жұмыста, маңызы айрықша зор. Енді сөздің лексикалық мағыналарының жоғарыда аталған түрлерінің әрқайсысына арнайы тоқталайық:

Сөздің тура немесе номинативті мағынасы.

Тілдегі көптеген сөздер заттар мен құбылыстардың және олардың әр түрлі белгілерінің бейнесімен тікелей байланыста болады. Сөздің заттар мен құбылыстардың және олардың белгілерінің бейнесімен тікелей байланысты лексикалық мағынасы тура мағынасы немесе номинативті мағына деп аталады. Номинативті мағынасы бар сөздердің басқа сөздер мен байланысы мен қатынасы заттық – логикалық (предметно-логический) тұрғыдан айқындалып белгіленеді. Сондықтан да сөздердің тура немесе номинативті мағынасында басқа сөздермен байланысы бірен-саран сөздермен ғана шектеліп қоймайды. Сөз номинативті мағынасында алуан түрлі сөздермен қарым-қатынасқа түсіп, олармен емін-еркін тіркесе алады. Сөйтіп, оның (номинативті мағынадағы) басқа сөздермен тіркесіп жұмсалыу мүмкіндігі мол болады. Мысалы, оқу деген етістік кітап деген сөзбен де (кітап оқу) , газет деген сөзбен де (газет оқу), жақсы деген сөзбен де (жақсы оқу) тіркесіп, қарым-қатынасқа түсіп қолданыла береді. Сөздің тура немесе номинативті мағынасында көптеген сөздермен қарым-қатынасқа түсіп, олармен емін-еркін тіркесе алу қабілеті ескеріліп, номинативті мағына кейде еркін мағына (свободное значение) деп те аталады. Еркін мағына сөздің лексикалық мағыналарының бір түрі фразеологиялық байлаулы мағына дегенге қарсы қойылады және одан ажырату үшін қолданылады.

Фразеологиялық байлаулы мағына.

Сөздің тұрақты сөз тіркестерінде көрінетін лексикалық мағынасы фразеологиялық байлаулы мағынаның табиғаты сөздің тура немесе номинативті мағынасында заттармен құбылыстарға тікелей бағытталып, көптеген сөздермен тіркесіп жұмсалыуға икем болса, фразеологиялық байлаулы мағынасында тек белгілі бір сөздермен ғана тіркесіп, санаулы ғана тұрақты сөз тіркесінің құрамында қолданылады. Мысалы: Су деген сөз су құю, су тасу, сумен жуу, су төгу деген сөз тіркестеріндегі мағынасы номинативті (еркін) мағына. Су деген сөз номинативті мағынасында басқа да сөздермен емін-еркін тіркесе береді. Ал су жаңа немесе судай жаңа деген тұрақты сөз тіркестерінің құрамындағы су , судай деген сөздердің «өте, тіпті» деген мағынасы фразеологиялық байлаулы мағына.

Фразеологиялық байлаулы мағынасындағы сөзді онымен мәндес келетін басқа бғр сөзбен ауыстыруға болады. Мысалы: тасқараңғы не тастай қараңғы деген тұрақты сөз тіркестерінің құрамындағы тас немесе тастай деген сөздердің фразеологиялық байлаулы деген мағынасына өте, тіпті деген сөздердің бірі мәндес келіп, оны мағыналық жақтан алмастыра алады. Сондай-ақ , ата мекен, немесе ата жау, мидай дала деген сөз тіркестерінің құрамындағы ата деген сөздің орнына ежелгі деген сөзді , мидай дегеннің орнына жазық деген сөзді қойып, ежелгі мекен немесе ежелгі жау, жазық дала деген түрде айтуға болады.

Синтаксистік шартты мағына.

Сөз жеке дара күйінде емес, әдетте сөйлемде қолданылады. Сөз сөйлемде қолданылу ыңғайына қарай дағдылы мағынасынан өзгеше, басқа бір мағынаға ие болу мүмкін. Мысалы: орыс тілінде Ворона деген сөздің екі түрлі лексикалық мағынасы бар: оның бірі «қарға» деген мағына да, екіншісі «ашық ауыз, аңқау» деген мағына. Бұл сөздің бірінші мағынасы номинативті мағына да екінші мағынасы қаратпа сөз қызметінде жұмсалыуына байланысты туған синтаксистік шартты мағына. Сонымен, сөздің сөйлемде белгілі бір синтаксистік қызмет атқаруына байоанысты туған лексикалық мағынасы синтаксистік шартты мағына деп аталады. Мысалы: Қазақ тілінде түлкі деген сөз негізгі номинативті мағынасынан («аңның бір түрі» басқа мағына «қу, ала аяқ» деген мағынаны, мысалы: ол бір түлкі) білдірсе, орыс тілінде голова деген сөз «бас» деген негізгі номинативті мағынасымен бірге «өте ақылды адам» деген мағынаны да білдіреді. Қазақ тіліндегі түлкі, орыс тіліндегі голова деген сөздердің соңғы мағыналары «ала аяқ, қу» , «өте ақылды адам» синтаксистік шартты мағыналар. Бұл мағыналар («ала аяқ, қу», «өте

ақылды адам») аталған сөздердің белгілі бір синтаксистік қызметте атап айтқанда, баяндауыштық қызметте жұмсалуына байланысты туған үстеме мағыналы болып саналады.

Синтаксистік шартты мағына орыс тіліндегі шляпа деген сөздің «ынжық, бос белбеу» деген мағынасы (мысалы: «Шляпа! Такой мяч пропустить!») мен медведь деген сөздің «қолапайсыз, епсіз» деген мағынасын, қазақ тіліндегі жылан деген сөздің «жауыз» деген мағынасын (Мысалы: хан емессің, ылаңсың, қара шұбар жылансың. (Махамбет) жатқызуға болады. Сөздің синтаксистік шартты мағынасы көбінесе белгілі бір эмоцияны білдіреді. Ондай эмоция не жағымды не жағымсыз болуы мүмкін. Мысалы: есек деген сөздің қолданысынан туатын синтаксистік шартты мағынаның («топас») экспрессивті – эмоциональды сипаттамасы жағымсыз болса, сұңқар деген сөздің қолданысынан туатын синтаксистік шартты мағына («таңдаулы, ұшқыш») экспрессивті – эмоциональды сипаттамасы жағымды.

Фразеологиялық байлаулы мағынада немесе синтаксистік шартты мағынада қолданылатын сөздердің де басым көпшілігінің номинативті (тура) мағынасы болады. Кейбір сөздерде тек қана фразеологиялық байлаулы мағына болады. Мысалы: Қыпша бел дегендегі қыпша, шалқар көл дегендегі шалқар, ну орман дегендегі ну деген сөздердің мағынасы – тек фразеологиялық байлаулы мағынасы «жіңішке», шалқар дегеннің фразеологиялық байлаулы мағынасы – «кен», ну дегеннің байлаулы мағынасы «қалың», ит тұмсығы батпайтын». Сонымен, мағыналық жақтан құбылып, әр түрлі мағынада жұмсалып тілдегі әр алуан сөздерге тән құбылыс болып саналады. Белгілі бір сөздің негізгі (тура) мағынасы мен туынды (келтірінді немесе ауыспалы) мағыналары сол сөздің мағыналық мазмұнын қарастырады. Сөйлемде (немесе контексте) сөз дағдыдан тыс, басқаша мағыналық рең алу мүмкін. Сөздің жалпы халықтық тілдегі үйреншікті мағынасынан басқаша рең қалуы көбінесе көркем шығармалардың тілінде жиі ұшырайды. Ақын не жазушы белгілі бір құбылысты суреттеп, оны бейнелі түрде айтып, жеткізу үшін, кейде сөздерді тыңнан тіркестіреді, сосын сөз өрнегін жасайды. Жазушы қаламынан туған образды, соны тіркестерде сөз де тіптен тың, мағыналық жаңа реңге ие болу мүмкін. Бірақ мұндай мағыналық реңді сөздің тұрақты, үйреншікті мағыналарының бірі деп санауға да, олардың қатарына жатқызуға да болмайды. Полисемия құбылысын және сөздің лексикалық мағыналарының жоғарыда аталған түрлерін жете білудің сөз мағыналарының түрлерін ажырата білуде, әсіресе әр түрлі сөздіктерді жасауда үлкен мәні бар.

Сөз мағыналарының әр түрлі мағынада кездесуі тілімізде жиі кездеседі. Сөз мағынасының ауысуы, өзгеруі сөздердің келтірінді мағынада қолданылуы нәтижесінде болады. Сөз мағынасының ауыспалы, келтірінді топтарына метафоралық мағына, метонимиялық мағына, синекдохалық мағына табу және эвфемизм жатады.

Метафоралық мағына.

Алдымен метафоралық сөз дегеніміз не? Соны анықтап алайық. Метафора грек тілінің *metaphora* (ауысу) деген сөзі бойынша жасалған термин. Белгілерінің ұқсастығына қарай бір заттың не құбылыстың екінші бір зат не құбылыс атауларымен аталуының негізінде сөз мағынасының ауысуы метафора деп аталады. Метафора тәсілі арқылы сөз мағынасының ауысуы белгіленетін заттардың тұлға, түс, қимыл ұқсастығының негізінде болады. Мысалы: есіктің тұтқасы дегенде есіктің қолға ұсталатын жері деген мағынаны білдіреді. Бұл оның тура мағынасы. Ал, « адам-өмір тұтқасы » дегенде тұтқа сөзі тірек деген мағынаны білдіреді. Бұл сөз тұтқа сөзінің туынды, ауыспалы мағынасы екендігін айқындайды. Сондай-ақ, өткір пышақ дегенде сөздің тура мағынасы ретінде қолданылған түрі. Ал өткір сөз, өткір көз, өткір жігіт дегенде өткір сөзі келтірінді және ауыспалы мағынада қолданылады. Метафора құбылысының сөздік мағынасынан орын тепкені және әбден үйреншікті болып кеткені соншалық метафора негізінде туған қосымша мағынаның көп жағдайда, келтірінді мағына екені бірден аңғарыла бермейді. Метафораның негізінде туған келтірінді мағынаны әдетте сөздік туынды мағынасы ретінде туып, орнығып келеді. Мысалы: суға шомылу, ойға шолу дегенде және істің төркіні, мәселенің төркіні дегендегі

төркін көзі мен қыздың төркіні дегенде төркін сөзін салыстырып қарасақ, қыздың төркіні дегенде қыздың ата-анасы, жақын туған-туыстары дегенді білдіреді де, ал, алдыңғы мысалдағы сөздер түк, негізгі, тегі, сыры, мәнісі дегендерді аңғартады. Сөйтіп, төркін сөзінің негізгі мағынасы мен іштей байланысты туған қосымша туынды мағына болып саналады. Метафора жайында ескеретін бір жағдай лингвистикалық ұғымда қолданылатын метафора бар да көркем әдебиетте қолданылатын метафора бар. Тіл және әдебиеттегі метафоралардың айырмашылықтары мынадай: Тілдік метафора сол тілде сөйлейтін барлық адамдарға түсінікті және бәрі де қолданатын жалпы халыққа ортақ лексикалық мағына. Мысалы: сөз төркіні, сөз тегі, ойға шому дегенде лингвистикалық қолданылып тұр. Ал, көркем әдебиетте қолданылатын метафора жалпы халықтық тілде қолданылатын метафорадан көбінесе өзгешелеу болып келеді. Көркем әдебиеттегі метафора көбінесе образды бейнелеу, көркемдеу мақсатына ие болады. Мысалы: Күңгірт көңлім сырласар, сұрғылт жатқан бейуаққа деген шумақта күңгірт көңіл өздерінің бастапқы мағыналарынан айрылып, бейнелеу мағынасында беріліп тұр. Сондықтан көркем әдебиетте метафора бейнелеуші тәсіл ретінде қызмет атқарады.

Метонимиялық мағына.

Метонимия грек тілінің *metonymia* (қайта атау) деген сөзі бойынша жасалған термин. Бірақ заттың не құбылыстың екінші бір затқа не құбылысқа өзара іргелестігі, шектестігі негізінде атауларының алмасуын, ауыспалы мағынада жұмсалуын метаномия деп атайды. Мысалы: Ол үйдің баласы қаладан келіпті. Үйі маз боп қой сойды. Сүйіншіге шапқанға. (Абай). Сондай-ақ мына мысалды да алуға болады. Мен бір кесе іштім. Осы мысалдарға үй сөзі өзінің негізгі мағынасын білдіреді. Ал, соңғы мысалдағы кесе сөзі өзінің негізгі мағынасы ыдыс емес, ішкілік, ас деген мағыналардың орнына қолданылып, ауыстырылып айтылып тұр. Қазақ тіліндегі жабу, шашу, жалау, көсеу, ою, бояу тәрізді зат есімдерді іс процесі мен қорытындысы іргелестігі, шектестігінің негізінде пайда болған деп кейбір ғылымдар бұл сөздерді метонимиялық бір түріне жатқызады. Мысалы: Жалтырап сол уақытта жұлдыз шықты, Аспанға шашу шашып меруерттен, (С. Торайғыров). К. Аханов Тіл біліміне кіріспе., А., 1965. (162-бет). «Көрмегенге көсеу таң» (мақал). Жүрегім менің-қырық жамау, Қиянатшыл дүниеден. (Абай). Осындағы шашу, көсеу, жамау сөздері заттың мағынада қолданылып тұр. Сонымен бірге бұл сөздер етістік мағынасына да жұмсала береді.

Синекдохалық мағынасы.

Синекдоха атауларда алмастырып атаудың бір түрі болып саналады. Оның негізінде жапсырылыстық, іргелестік мағына күшті болады. Синекдоханың метонимиядан негізгі айырмашылығы аталатын заттардың сандық белгілеріне байланысты болады.

Синекдоха деп бүтіннің орнына бөлшекті, жалпының орнына жалқы, үлкеннің орнына кішіні қолданудың немесе керісінше қолданудың негізінде сөз мағынасының ауысуын айтады. Мысалы: қанша тұяғың бар? Дегенде мол деген бүтіннің орнына қолданылып тұр. Сондай-ақ «басың нешеу» дегенде бас сөзі де бөлшек ретінде, адамның дене мүшесі ретінде адам деген бүтіннің орнына қолданылып тұр. Әр түрлі заттың бір-біріне қатыстылығы негізінде бірінің мағынасы екіншісінің атауымен берілуін мына төмендегі сөз қолданысынан да байқауға болады. Сонымен қатар бүтіннің орнына бөлшек, жалпының орнына жалқы қолданылатын болса сөз мағынасы кеңейді. Осы сияқты мысалдарды көптеп келтіруге болады. Мысалы: бес жүз қой, жиырма бес қара тұяқ, ірі мал.

Семасиология гректің *sema* (белгі) және *logos* (ілім) деген сөздерінен шыққан. Сөз мағыналарының көпшілігі семасиологияның белгілі заңдары бойынша жасалады. Өйткені семасиологияның мынадай заңдары бар: Функциональдық семантика заңы. Ұқсату заңы (метофаризация). Бөлшектің бүтінге айлану заңы. Сөз мағынасының кеңейуі мен тараяу заңы

Функционалдық семантика заңы.

Функционалдық семантика заңы сөздердің атқаратын қызметіне қарай жұмсалады. Сөз өзінің дыбысталуын, тұлғасын сақтай отырып, мағынасын біртіндеп, жаңарта береді. Сөз жаңа мағынасына ие болғанда, оның негізгі сөздік мағынасы өзінің қалпын сақтап қалады. Мысалы: ішек деген сөзді алайық. Оның қойдың ішегінен сыдырылып иірілетінін, домбыраға тағылатынын білеміз. Атқаратын қызметіне қарай қой ішегінің атауынан домбыра ішегінің атауы шыққан. Домбыраның ішегі үзілді дегенде, қойдың ішегі үзілді деп түсінбей, домбыраға тағылған ішекті түсінеміз. Сөйтіп, бұл сөз анатомиялық атаудан аспаптық атауға ауысқан. Осылайша мағынаның атқаратын қызметіне қарай жаңару функционалдық семантика заңы делінеді. Сондай-ақ, дүрбі сөзінің мағыналық дамуы да функционалдық жолға кіреді. Өйткені оның аталған заты әлдеқашан қолданудан шығып қалған. Алғашқы кезде дүрбі құр қуыс труба болып, бертін келе бинокльге ауысқан. Міне, осылар сияқты атқаратын мағыналы сөздерді функционалдық семантика заңы бойынша өзгереді дейміз. Сонымен бірге кеме сөзін алып қарасақ, бұл осы күнгі кемелерге мүлде ұқсамайды. Бірақ бұрынғы сөз жаңа мағынада қолданыла береді. Сол сияқты шамды жақ, шамды өшір дейміз. Осындағы шамымыз – электр. Ол бұрынғы шаммен мүлде өзгеше. Бұлардың бәрі де атқаратын қызметі, функциясы жағынан бір-біріне тығыз байланысты.

Ұқсату заңы.

Тілдің лексикасындағы сөздердің сыртқы дыбысталуын, түрін өзгертпестен зат, құбылыстардың түрінің, белгісінің ұқсастығына қарай жаңа мағына туғыза қолданыла беру ұқсату заңы дейміз. Бірақ бұл заң кез келген ұқсастыққа қарай жаңа мағына туғыза бермейді. Мысалы: сиыр малының негізгі ерекшелігі мүйізі болушылық. Осыған қарап мүйізді жан-жануардың бәрін сиыр деп қарауға болмайды. Ұқсату заңы бойынша жаңа мағына туатын сөздер көбінесе айуанның, адамның, адамның дене мүшелерінің аттары. Ұқсату заңы дегеніміздің өзі шартты нәрсе. Ұқсату заңы жататын кейбір белгілі сипаттарына қарай орынды жерде ұқсату арқылы ғана жаңа мағынаға ие болады. Омоним сөздердің негізгі көпшілігі осы заң бойынша жасалады. Мысалы:

- 1.көк-аспан әлемі.
- 2.көк-шөптің жас кезіндегі аты.
- 3.көк-түс, сапа, сын атауы.
- 4.көк-капуста, қияр, сәбіз, сарымсақ-тағамдық өсімдік.
- 5.көк-төңкеріске дейінгі қазақ өмірінде саба, көнек, сүйретпе, торсық т.б. көп ыдыстар көгеріп, көк басатын, оны да көк дейтін. Осы кезде ол ыдыстар сирек кездесетіндіктен қолданудан шығып қалды. Олардың орнына күбі, шелек, шыны, эмаль ыдыстар жұмсалады. Сөйтіп, қорыта айтқанда ұқсастық заңы бойынша көбінесе омоним сөздер жасалады.

Бөлшектің бүгінге ауысу заңы.

Бұл заң жоғарыда айтылған заңдардан мүлде басқаша. Мысалы: «Қобыланды батыр» жырында «қол соңында барады» деген жолдар бар. Осындағы қол сөзі о баста адамның дене мүшесінің бір бөлшегінің аты болып, бөлшектің атауын бүгінге айналдырған. Осындағы қол деп бір адамды, яки аз ғана топты айтпай, көп болса ғана қол дейтін болған. Мысалы: «Қырық мың үйлі Қияттан, Қырық мың әскер қол қалған», «Қол» дегенде бұл сөз көп әскер мағынасында қолданылады. Сөйтіп, қол деген алғашқы кезде дененің бір мүшесінің ғана аты болса, кейінгі кезде бүтіннің атауына ауысып кеткен. Жоғарыдағы мысалдардан бір заттың бүгінге ауысу заңдылығын толық байқауға болады.

Сөз мағынасының кеңеюі мен тараяу заңы.

Сөз мағынасының кеңеюі мен тараяу заңы да сыртқы дыбысталуының өзгеруінсіз болады. Лексикада бір қатар сөздер мағынасының кеңеюі арқалы жаңа мағынаға ие болған. Мысалы: қатынас деген сөз Қазан төңкерісіне дейін өте сирек, тар мағынада қолданылған. Оның негізгі мағынасы барып қайту дегенді ғана білдірген. Төңкеріліске дейін осы күнгідей кең көлемде қатынас жасау жағдайы болмаған. Қазір қатынастың

толып жатқан түрлері бар. Мысалы: әуе қатынасы, су қатынасы, жер қатынасы, радио қатынасы, телефон қатынасы, телевидения қатынасы. Сонымен бірге қатынас кеңес хабары жазылған арнаулы қағаз. Сондай-ақ, ерте кезде құрылыс деген сөз құру-құрылу деген етістіктер мағынасында ғана қолданылса, Қазан төңкерісінен кейін бұл сөздің мағынасы кеңейіп, құрылыс, құрылым дегендерді туғызды. Мағынаның таралып-мағынаның кеңеюіне қарама-қарсы құбылыс. Мағынаның тарауы адам ұғымның жалпылықтан жалқылыққа қарай бейімделуінен болады. Мысалы: көне түркі тілінде тон, торы, қол деген атаулар тым кең мағынада қолданылған. Мысалы: тон жалпы киім деген ұғымды білдіріп, сырт киім, іш киім бәрі де осы сөзбен қамтылатын болған. Ал, қазіргі кезде тон сөзінің мағынасы тарайып, киімнің бір түрінің ғана атауы болып қалған. Сондай-ақ сабан сөзі ертеректе егінге қажет құралдардың, оның күш-көлігін, қызметшісінің қосын түгел айтатын болған. Сөйтіп ол кезде кең мағынада қолданылса, бертінкеле плуг деген сөздің орнына жұмсалып, мағынасы тарайып кеткен. Міне осы сияқты құбылыстарды сөз мағынасының тарауы мен кеңеюі деп айтады.

Сөз мағынасының ауыспалы және келтірінді топтары.

Жоспары:

- 4.Сөздің метафоралық мағынасы.
- 5.Сөздің метонимиялық мағынасы.
- 6.Сөздің синекдохалық мағынасы.
- 7.Табу мен эвфемизм.

Сөз мағыналарының әр түрлі мағынада кездесуі тілімізде жиі кездеседі. Сөз мағынасының ауысуы, өзгеруі сөздердің келтірінді мағынада қолданылуы нәтижесінде болады. Сөз мағынасының ауыспалы, келтірінді топтарына метафоралық мағына, метонимиялық мағына, синекдохалық мағына табу және эвфемизм жатады.

Метафоралық мағына.

Алдымен метафоралық сөз дегеніміз не? Соны анықтап алайық. Метафора грек тілінің *metaphora* (ауысу) деген сөзі бойынша жасалған термин. Белгілерінің ұқсастығына қарай бір заттың не құбылыстың екінші бір зат не құбылыс атауларымен аталуының негізінде сөз мағынасының ауысуы метафора деп аталады. Метафора тәсілі арқылы сөз мағынасының ауысуы белгіленетін заттардың тұлға, түс, қимыл ұқсастығының негізінде болады. Мысалы: есіктің тұтқасы дегенде есіктің қолға ұсталатын жері деген мағынаны білдіреді. Бұл оның тура мағынасы. Ал, « адам-өмір тұтқасы » дегенде тұтқа сөзі тірек деген мағынаны білдіреді. Бұл сөз тұтқа сөзінің туынды, ауыспалы мағынасы екендігін айқындайды. Сондай-ақ, өткір пышақ дегенде сөздің тура мағынасы ретінде қолданылған түрі. Ал өткір сөз, өткір көз, өткір жігіт дегенде өткір сөзі келтірінді және ауыспалы мағынада қолданылады. Метафора құбылысының сөздік мағынасынан орын тепкені және әбден үйреншікті болып кеткені соншалық метафора негізінде туған қосымша мағынаның көп жағдайда, келтірінді мағына екені бірден аңғарыла бермейді. Метафораның негізінде туған келтірінді мағынаны әдетте сөздік туынды мағынасы ретінде туып, орнығып келеді. Мысалы: суға шомылу, ойға шолу дегенде және істің төркіні, мәселенің төркіні дегендегі төркін көзі мен қыздың төркіні дегенде төркін сөзін салыстырып қарасақ, қыздың төркіні дегенде қыздың ата-анасы, жақын туған-туыстары дегенді білдіреді де, ал, алдыңғы мысалдағы сөздер түк, негізгі, тегі, сыры, мәнісі дегендерді аңғартады. Сөйтіп, төркін сөзінің негізгі мағынасы мен іштей байланысты туған қосымша туынды мағына болып саналады. Метафора жайында ескеретін бір жағдай лингвистикалық ұғымда қолданылатын метафора бар да көркем әдебиетте қолданылатын метафора бар. Тіл және әдебиеттегі метафоралардың айырмашылықтары мынадай: Тілдік метафора сол тілде сөйлейтін барлық адамдарға түсінікті және бәрі де қолданатын жалпы халыққа ортақ лексикалық мағына. Мысалы: сөз төркіні, сөз тегі, ойға шому дегенде лингвистикалық қолданылып тұр. Ал, көркем әдебиетте қолданылатын метафора жалпы халықтық тілде қолданылатын метафорадан көбінесе өзгешелеу болып келеді. Көркем әдебиеттегі метафора көбінесе образды бейнелеу, көркемдеу мақсатына ие болады. Мысалы: Күнгірт

көңлім сырласар, сұрғылт жатқан бейуаққа деген шумақта күңгірт көңіл өздерінің бастапқы мағыналарынан айрылып, бейнелеу мағынасында беріліп тұр. Сондықтан көркем әдебиетте метафора бейнелеуші тәсіл ретінде қызмет атқарады.

Метонимиялық мағына.

Метонимия грек тілінің *metonymia* (қайта атау) деген сөзі бойынша жасалған термин. Бірақ заттың не құбылыстың екінші бір затқа не құбылысқа өзара іргелестігі, шектестігі негізінде атауларының алмасуын, ауыспалы мағынада жұмсалуды метаномия деп атайды. Мысалы: Ол үйдің баласы қаладан келіпті. Үйі маз боп қой сойды. Сүйіншіге шапқанға. (Абай). Сондай-ақ мына мысалды да алуға болады. Мен бір кесе іштім. Осы мысалдарға үй сөзі өзінің негізгі мағынаны білдіреді. Ал, соңғы мысалдағы кесе сөзі өзінің негізгі мағынасы ыдыс емес, ішкілік, ас деген мағыналардың орнына қолданылып, ауыстырылып айтылып тұр. Қазақ тіліндегі жабу, шашу, жалау, көсеу, ою, бояу тәрізді зат есімдерді іс процесі мен қорытындысы іргелестігі, шектестігінің негізінде пайда болған деп кейбір ғылымдар бұл сөздерді метонимиялық бір түріне жатқызады. Мысалы: Жалтырап сол уақытта жұлдыз шықты, Аспанға шашу шашып меруерттен, (С. Торайғыров). К. Аханов Тіл біліміне кіріспе., А., 1965. (162-бет). «Көрмегенге көсеу таң» (мақал). Жүрегім менің-қырық жамау, Қиянатшыл дүниеден. (Абай). Осындағы шашу, көсеу, жамау сөздері заттың мағынада қолданылып тұр. Сонымен бірге бұл сөздер етістік мағынасына да жұмсала береді.

Синекдохалық мағынасы.

Синекдоха атауларда алмастырып атаудың бір түрі болып саналады. Оның негізінде жапсырылыстық, іргелестік мағына күшті болады. Синекдоханың метонимиядан негізгі айырмашылығы аталатын заттардың сандық белгілеріне байланысты болады.

Синекдоха деп бүтіннің орнына бөлшекті, жалпының орнына жалқы, үлкеннің орнына кішіні қолданудың немесе керісінше қолданудың негізінде сөз мағынасының ауысуын айтады. Мысалы: қанша тұяғың бар? Дегенде мол деген бүтіннің орнына қолданылып тұр. Сондай-ақ «басың нешеу» дегенде бас сөзі де бөлшек ретінде, адамның дене мүшесі ретінде адам деген бүтіннің орнына қолданылып тұр. Әр түрлі заттың бір-біріне қатыстылығы негізінде бірінің мағынасы екіншісінің атауымен берілуін мына төмендегі сөз қолданысынан да байқауға болады. Сонымен қатар бүтіннің орнына бөлшек, жалпының орнына жалқы қолданылатын болса сөз мағынасы кеңейді. Осы сияқты мысалдарды көптеп келтіруге болады. Мысалы: бес жүз қой, жиырма бес қара тұяқ, ірі мал.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі. 1992.
2. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. Алматы, 1993.
3. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы, 1993.
4. БолғанбаевӘ., Қалиев-. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен
5. фразеологиясы. Алматы, 1997 жыл.
6. Бектұров Ш.К. Қазіргі қазақ тілі (фон,лек,морф, синт) Алматы, 2006
1. Уәлиев Н. Фразеологизм және норма. Алматы, 1998 жыл.
2. Қайдаров Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. Алматы, 1998 ж.
3. Оразов М. Етістік. Алматы, 2001.
4. Сайранбаев Т. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері. Алматы, 1991.
5. Мырзабеков С. Қазақ тіліндегі көмекші морфемалардың сөздігі.
7. Алматы, 1992.
6. Сайранбаев Т. Синтаксистің кейбір мәселелері. Алматы, 1996.
7. Оразов М. Көмекші сөздер. Ташкент, 1997.
8. Балақаев М., Сайранбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Сөз тіркесі мен жай сөйлемнің синтаксисі. Алматы, 1997.
9. Дуйсебаева Д. Қазіргі қазақ тілі (лексика). Ташкент, 2008
10. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық мағынасы. Алматы, 1998.